

СТУДЕНТ ТА ЕПОХА: “ВЕЛИКА МОНГОЛІЯ” У ДОЛІ Б. ДАНДАРОНА

Отрощенко І. В.

У другій половині 1930-х років більшість представників бурятської громадсько-політичної, культурної еліти, деякі представники студентства були засуджені та страчені за участь у “панмонгольській організації”, що нібито готувала відторгнення Бурятії від СРСР та створення Великої Монгольської держави під протекторатом Японії. Ще до кінця 1936 року був складений список із понад 400 осіб, до якого потрапили певне коло буддійського духівництва, інтелігенції, партійних і господарських керівників Бурятії, а також видні вчені Москви та Ленінграда [Базаров, Шагдуров 1993, 33]. У 1937 р. арешти розпочалися у Ленінграді. Одним із таких “змовників” виявився бурятський студент Б. Дандарон (1914–1974), майбутній видатний буддолог, релігійний діяч і філософ. Колись лама С. Циденов, глава балагатського руху¹, визнав юного Б. Дандарона за нове втілення тибетського хамболами² Джаягси-гегена [більш. див.: Отрощенко 2005, 63–74]. З часом Дандарон став духовним спадкоємцем Циденова, отримавши титул Дхармараджи (Царя Вчення). На момент арешту він навчався у Ленінградському інституті авіаприладобудування.

Бурятська студентська молодь у той час захоплено обговорювала при зустрічах долю бурят-монгольського народу, його культуру, перспективи розвитку бурят-монгольської державності. Йшлося про Чингізхана, Сухе-Батора, Джа-ламу. Дандарон став душею невеликої групи молодих бурятів, захоплених розмовами про ймовірне створення єдиної монголо-бурятської держави [Ленінград... 2006, 293]. Його заарештували 7 січня 1937 року як керівного члена підпільної панмонгольської націоналістичної партії, що веде активну контрреволюційну роботу, під гаслом

---

¹ Балагатський рух – реформаторська течія у бурятському буддизмі, послідовники якої прагнули відродити “істинне вчення Будди”, вважали нежиттєздатним традиційний монастирський устрій, визнаючи натомість філософський буддизм сучасною формою релігії, яка здатна бути діючою в умовах цивілізації.

² Хамбо (тиб. кханпо) – “головний лама”, у Зовнішній Монголії титул настоятеля монастиря; вчений ступінь.

об'єднання жовтих рас, з метою підготовки збройної боротьби проти радянської влади, відторгнення від СРСР БМАРСР та створення єдиної держави монгольських рас, проводить вербування молоді, яка навчається у військових та цивільних вузах, в осередки тієї ж панмонгольської партії [Ленинград... 2006, 295]. Разом із Б. Дандароном були заарештовані й кілька його знайомих студентів – бурятів за національністю. Загалом, ще у першій половині 1930-х років у Сибіру значні репресивні акції щодо національних меншин базувалися на обвинуваченнях у повстанській діяльності, що спрямовувалася японцями, і найгостріше зачіпляли заможні та культурні прошарки [Тепляков 2008, 365].

Дандарон, за показами його приятеля, зокрема казав, що Бурят-Монголія є колонією Радянського Союзу, не має своєї самостійності та експлуатується росіянами. Тому Бурятія має будь-що від СРСР відокремитися і жити самостійно: “Ми ж, як представники цього народу, мусило брати у цій справі активну участь” [Ленинград... 2006, 294]. Подібні міркування, як буде показано нижче, не були оригінальними для бурятської та монгольської молоді. Син Дандарона так характеризував цю ситуацію: “У 1937 році його заарештували за підозрою в панмонголізмі. Були, мабуть, розмови серед молодих студентів, які на вечірках зустрічалися й говорили про історію Монголії, про долю Бурятії, взагалі, про державну систему Росії й так далі. Напевно там кримінальні речі були з погляду Радянської влади, природно. Такі речі зазвичай не залишаються у стінах” [Буддист... 2003].

Що ж до розмов серед студентів, то збереглася цікава нотатка, ймовірно, середини 1930-х років. За нею, серед студентів-монголів у Іркутську були деякі товариші, які ґрунтовно критикували наявне керівництво та лінію Комінтерну. Заявляли, що Комінтерн керує Монгольською партією, є прагнення колонізувати Монголію, не давати можливості об'єднатися у спільну Монголію, – це видно з того, що Комінтерн проти об'єднання з Таннугувою. Мовляв, останнім часом Росія прагне об'єднати Монголію з СРСР і переселити радянських селян до Монголії задля обробки монгольських просторів. І потім характерна фраза: “Цих людей зняли з навчання, наразі каються”³.

Висловлюється припущення, що арешт духовного спадкоємця Циденова був викликаний не лише його походженням та “небез-

³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 155. – Л. 38.

печними” розмовами, що велися у середовищі бурятського студентства⁴, але й фактом знайомства з видатним бурятськими науковцем та громадсько-політичним діячем Ц. Жамцарано. Останній перебував під постійним наглядом спецслужб, які, зокрема, вважали, що цей “націоналіст” негативно впливає на бурятську та монгольську молодь. З 1932 року Ц. Жамцарано жив у будинку Монголо-Тибетської місії при буддійському храмі Ленінграда. Вже на середину 1930-х років він мав погану репутацію у влади; зокрема, наприкінці 1935 р. інститутський партосередок ЛСІ⁵ звинувачував студента Б. Циренова у зв’язках із Ц. Жамцарано, характеризуючи останнього як “крайнього націоналіста”, прихильника “Пан-Монголії” і створення “великої Монголії під протекторатом Японії”⁶.

Тут ми повернемося трохи назад. Наприкінці 1924 року з Урги до Ленінграду на навчання відправилася перша група монгольської молоді (15 осіб). Їх зарахували на дворічне підготовче відділення Ленінградського інституту живих східних мов і поселили у будинку-гуртожитку при буддійському храмі [Андреев 2004, 122]. За домовленістю глави Монголо-Тибетської місії А. Доржієва⁷ з монгольськими посадовцями (від 1924 р.) цей буддійський храм монгольська сторона вважала своєю власністю й передала його в порядкування своєму Ученому комітету під проводом Ц. Жамцарано. Отже, цим могли скористатися всі монголи, які або приїздили до Ленінграда на навчання, або були відряджені туди мон-

---

⁴ Зокрема, слідчий І. Колодєєв у 1957 році зазначав, що “З Бурятії нічого на Дандарона та інших не було...” [Ленинград... 2006, 303]. Загалом, це не дивно: свою республіку молодий бурят залишив, а у Ленінграді був лише звичайним студентом, який навіть мешкав окремо від монголо-бурятської громади при буддійському храмі.

⁵ Ленінградський східний інститут (1920–1938). Спочатку називався Ленінградський інститут живих східних мов, перейменованій у 1928 р.

⁶ Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). 2003 // Центр “Петербургское Востоковедение”. – <http://memory.pvost.org/pages/zhamtsarano.html>

⁷ Доржієв А. – видатний бурятський релігійний та суспільно-політичний діяч, зокрема, очолював Монголо-Тибетську місію у Ленінграді з 1922 до осені 1936 рр., тривалий час мешкав при тамтешньому буддійському храмі.

гольським урядом. Наставником над тамтешніми монгольськими студентами призначався А. Доржієв [Андреев 2004, 121].

Про те, яка битва йшла за душі насамперед монгольського студентства, можна дізнатися з нотатки “Про монгольське студентство у СРСР” (середини 1920-х років). У ній йшлося про наступне. Серед студентів, відряджених до Ленінградського інституту східних мов Монгмінпросом, велику кількість складають члени народної партії і союзу молоді⁸. Підбір студентства відбувається, за даними НКЗС, Мінпросом і зокрема Ц. Жамцарано. Мовляв, в Інституті на студентство здійснюється сильніший тиск старої консервативної професури, ніж партійної та комсомольської організації. До того ж, Жамцарано вимагав від Інституту не поширювати на монголів антирелігійної пропаганди і припинення серед них політроботи. Авторам нотатки не подобалася, що студентимонголи мешкають ізольовано від радянського студентства – при буддійському храмі під впливом ченців, які там перебувають. Отже, монгольські студенти знаходяться в залежності в учбовій роботі від старої професури, в плані помешкання – від ченців на чолі з А. Доржієвим і Л.-Ш. Тепкіним⁹ і у матеріальному відношенні – від Ц. Жамцарано¹⁰. Разом із тим, їх всіляко опікають від спілкування з комуністичним середовищем. Між тим, не можна не враховувати тієї суспільної та політичної сили, що представлятимуть найближчим часом ці монгольські студенти, які навчаються у радянських навчальних закладах.

Серйозно побоюючись підготовки з цієї молоді інтернаціоналістично та комуністично налаштованих працівників, Ц. Жамцара-

---

⁸ У 1925 р. до Ленінграду за путівками МНРП та Револуційного Союзу молоді (РСМ) прибула група монголів. Видатний радянський монголіст Б. Владимирцов писав на початку 1925 року: “Безкінечна вовтузня у Східному інституті, куди приїхала маса монголів... Монгольський уряд відрядив сюди до Інституту 15 халхасів і 5 бурятів для підготовки з них перекладачів російської та англійської мов. Всі молоді хлопці, серед них Мерген гун. Крім того, у теперішньому році поступить багато бурятів і калмиків, причому є кілька людей доволі добре підготовлених” [цит. за: Андреев 2004, 123].

⁹ Тепкін Л.-Ш. – помічник А. Доржієва в управлінні справами Монголо-Тибетської місії, з 1925 – Лама калмицького народу, мешкав при буддійському храмі у Ленінграді.

¹⁰ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 200.

но, Е. Батухан, Д. Сампілон, Е.-Д. Рінчино¹¹ та інші вживають заходів до відправки монгольської молоді на навчання до Німеччини, про що вони ведуть переговори і у Берліні, й в Улан-Баторі. Разом із тим, Жамцарано та кампанія, вкрай незадоволені результатом підготовки у КУТСі¹² з монголів діячів із комуністичною ідеологією, обмірковують засоби відбирання монгольського студентства з КУТСу та переведення його до інших навчальних закладів чи припинення подальшого поповнення КУТСу новими монгольськими студентами. Вони заявляють, що Монголії потрібні не пропагандисти комуністичних ідей, а працівники-спеціалісти та культурні працівники. Монгольське повпредство, як видно, збирається встановити суворий нагляд над студентами у КУТСі та поширити на них свій вплив. Кожному студенту запропоновано монгольським повпредством заповнити спеціальну анкету тощо.

Автори нотатки, зокрема, зазначали: “Ми б вважали за необхідне, щоб монгольські студенти, яких відправляють до СРСР, обов’язково проходили партійні та союзні організації і монгольське право на відправку студентів Мінпросом було б анульовано. Необхідно також на монгольське студентство поширити загальноінститутські (у Ленінграді) умови проживання та роботи. Визнати за доцільне періодичні доповіді та інформацію шляхом друку про життя та роботу монгольського студентства, щоб у ревсомольських¹³ та партійних органах МНР було правильне уявлення про доцільну постановку студентської роботи та життя й здійснювався корисний контакт монгольської революційної спільноти з радянською”¹⁴. Наприкінці документу зазначалося, що спроби Жамцарано ізолювати монгольських студентів від впливу “коморганізацій” і врятувати революційну молодь від антирелігійного впливу доволі характерні. Мовляв, його праві тенденції здатні послідовно розвиватися і вимагають гострої уваги.

¹¹ Бурятські громадсько-політичні діячі, які на середину 1920-х рр. працювали у владних структурах МНР, проте з часом, за різних політичних обставин, були змушені залишити монгольські терени та повернутися до СРСР. У 1937–1938 рр. всіх їх було репресовано за звинуваченням у панмонголізмі.

¹² Комуністичний університет трудящих Сходу (1921–1938), був розташований у Москві.

¹³ Революційний союз молоді (РСМ).

¹⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 201.

Отже, у 1930-ті роки при буддійському храмі мешкали бурятські та монгольські студенти й аспіранти ЛСІ, зокрема й Ц. Жамцарано [Андреев 2004, 157]. Б. Дандарон двічі зустрічався з ним, останній раз у липні 1936 р. – за півроку до арешту. Зауважимо, що на допиті від 10 січня 1937 року юнака питали про характер розмов із видатним земляком. У відповідь Дандарон зазначив: “В мене розмова була з Жамцарано виключно про історію Монголії. Розмова з Жамцарано звелася до того, що він у 1919 році був панмонголістом і брав активну участь у панмонгольському русі за створення Великої Монгольської імперії, проте внаслідок перемоги пролетарської революції в Росії панмонгольський рух у Монголії зазнав краху” [Ленинград... 2006, 297]. Студент навіть написав невелику роботу з історії монгольської держави. Так, наприклад, його дружина показала: її чоловік у бесідах неодноразово стверджував, що наявні підручники з історії Монголії неправильні, і що він має намір написати такий підручник по-новому [Ленинград... 2006, 299]. Ця робота була записана у шкільному зошиті у 24 аркуші. За даними слідства, в одного зі знайомих Б. Дандарона – курсанта Б. Батомункуєва – опинився його блокнот із виписками літератури з історіографії монголів і конспективними положеннями з історії Монголії [Ленинград... 2006, 307]. Цей блокнот потім фігурував як один з основних доказів у справі Дандарона. За словами Батомункуєва, його товариш хотів організувати навколо себе групу монголів, пропонував для початку бесіди та лекції з історії монгольського народу. Сам же курсант входив до складу 7-ї роти, що складалася з військовослужбовців – громадян МНР, і був прикріплений до цієї роти під постійним керівництвом політвідділу задля політичного забезпечення.

Так, цьому товаришеві якось потрапив до рук “небезпечний” лист із Бурятії, адресований Дандарону (від 28.10.1936), де йшлося про майбутню велику війну та ймовірну загибель соціалізму [Ленинград... 2006, 306]. Автор цього листа, Б. Рінчино¹⁵, на допиті свідчив, що такі думки першим висловив Дандарон у своїх листах до нього (від другої половини 1936 року). Нібито, ці листи зводилися до наступного: майбутня війна буде технічно оснащена, перемога буде на тому боці, хто матиме краще озброєння. Країни фашизму забезпечені були краще, ніж СРСР. Отже, цілком зрозумілі у

¹⁵ Б. Рінчино, плановик Агінського райпотребсоюзу, знайомий Б. Дандарона по навчанню у Кяхті.

майбутній війні загибель соціалізму та перемога фашизму. За таких умов, “стане питання про порятунок бурят-монгольської національності шляхом організації об’єднаної Бурят-Монгольської держави, тобто [треба буде] об’єднати в єдину державу Бурят-Монголію, до якої мають увійти Бурят-Монгольська АРСР, Монгольська Народна Республіка та Внутрішня Монголія” [Ленинград... 2006, 305]. Зазвичай, про об’єднання саме цих “монгольських” земель мріяла більшість представників бурятської інтелігенції.

Під час допиту (від 10.01.1937) Дандарон сказав: “У п’ятнадцяту річницю МНР¹⁶, ознайомившись з деякими історичними датами національного руху в Монголії за створення панмонгольської держави, я став на націоналістичний шлях, і ці настрої в мене все поглиблювалися. Я став... знайомитися з історією монгольських племен і з національним рухом у колоніальних країнах. Прийшов до висновку, що об’єднання монгольських племен у єдину Велику Монгольську державу дасть перспективу до розквіту монгольської нації. Після чотирьох-п’ятимісячної роботи над цим питанням я прийшов до висновку, що умови сучасної Монголії не є перспективними для створення Великої Монгольської держави, оскільки для цього відсутні економічна та політична бази. Тепер я від націоналістичних питань відмовився й посилено займаюся вивченням історії монгольських племен з XIII ст. ...Я думав, що з вивченням соціально-економічної бази у Внутрішній і Зовнішній Монголії й Бурятській республіці (на основі цього) розгорнути пропагандистську роботу серед монгольських племен за об’єднання в єдину Велику Монгольську державу” [Ленинград... 2006, 297]. Допитуваний також зазначив, що з останнього питання мав розмову з кількома своїми засудженими товаришами. Останні, мовляв, з ним не погодились, зазначивши, що Монголія самостійно існувати не може, оскільки є безсилою і не може себе захистити. Дандарон стверджував, що ця ідея належала лише йому, і ніхто його з цього приводу не консультував. Пізніше, у 1958 році, Дандарон показав, що слідчий, який вів цей допит, застосовував до нього фізичну силу. Тоді ж, перед судом, бурятський студент визнав себе цілком винним.

Той же слідчий І. Колодєєв, який називав Б. Дандарона активним учасником підпільної контрреволюційної організації у Ленінграді, що проводила контрреволюційну роботу з вербування

---

¹⁶ Мабуть, тут малося на увазі відновлення незалежності Монголії у 1921 році.

бурят-монгольської молоді з метою виховання кадрів, для ведення контрреволюційної роботи зі створення Великої Монгольської держави, 4 березня 1937 року підготував таку постанову: “Беручи до уваги, що термін ведення слідства у справі щодо Дандарона минає 9 березня 1937 р., **але у зв’язку з майбутніми арештами нових осіб, що проходять по цій справі, як учасників контрреволюційної націоналістичної організації** (виділено мною. – *Прим. авт.*), на зазначений термін слідство завершити не представляється можливим...” [Ленінград... 2006, 298].

Арешти у Ленінграді дійсно тривали на повну. Управління НКВС по Ленінградській області запросило санкцію на арешт “професора монголознавця ЖАМСАРАНО Цивен Жамсарановича, який працює на цей час в Інституті сходознавства Академії наук у Ленінграді, та його найближчого учня, аспіранта Академії наук МЕРГЕНА Гомбожан¹⁷ – сина великого монгольського князя”. Зазначалося, що: “...проживаючи з 1932 року в Ленінграді, ЖАМСАРАНО систематично групує навколо себе учнів монголів, обробляє їх у японофільському та антирадянському дусі. **За матеріалами слідства заарештованої у Ленінграді групи бурят-монгольських студентів** (виділено мною. – *Прим. авт.*) – ЖАМСАРАНО викривається як керівник бурят-монгольського контрреволюційного центру, що існує в Ленінграді, який ставить за мету – повалення Радянської влади у Бурят-Монголії, ліквідацію радянського впливу в Монгольській Народній Республіці під японофільським гаслом об’єднання всіх монгольських народностей в єдину самостійну державу”¹⁸. Мовляв, Ц. Жамцарано проводить вербування серед учнів-монголів у Ленінграді й направляє своїх агентів до Бурятії та Монголії із завданнями організації контрреволюційних повстанських осередків серед ламства та феодално-кулацьких елементів. Активним помічником у цій роботі є вищез-

¹⁷ Так, у документі, мається на увазі Гомбоджаб Мерген-гун, син халхаського тайджи Мерген-гунського хошуну Сайн-нойон-ханського аймака. Був заарештований в один день із Ц. Жамцарано, помер у таборі у 1940 році.

¹⁸ Документ № 43. Спецсообщение Н. И. Ежова И. В. Сталину об аресте профессора-монголоведа Ц. Ж. Жамсарано / Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД // Интернет-проект “Архив Александра Н. Яковлева”. – Режим доступу до публ.: <http://www.idf.ru/fond/issues-doc/62056/61024>

гаданий Гомбоджаб Мерген-гун. Слідчі додавали, що матеріалами слідства у справі ліквідованого в Іркутську контрреволюційного повстанського панмонгольського центру підтверджується роль Жамцарано як ідеолога та безпосереднього керівника цієї організації в Бурят-Монголії. Видатний монголознавець та просвітник був заарештований уранці 11 серпня 1937 року. Під час першого допиту він визнав себе одним із керівників панмонгольської організації, що прагне створення Монгольської незалежної держави у складі МНР та Внутрішньої Монголії під протекторатом Японії.

Повернемося до Б. Дандарона. На суді (3.06.1937) він заперечив існування контрреволюційної організації, хоча й визнав, що в їхній кампанії велися “антирадянські” розмови [Ленинград... 2006, 301]. При цьому юнак всіляко намагався захистити своїх товаришів. За висновком військового трибуналу, Б. Дандарон, будучи активним прибічником панмонгольського національного руху, повів активну роботу з організації контрреволюційної націоналістичної групи, яка й була створена у 1936 році. Було ще й таке формулювання: мовляв, члени цієї групи у спільних бесідах, а також кожен окремо, проводили серед бурят-монгольської молоді контрреволюційну агітацію, намагаючись всіляко дискредитувати політику ВКП(б) і радянської влади з національного питання, заявляючи зокрема, що СРСР проводить щодо МНР колоніальну політику. “Вони пропагували ідею створення великої монгольської держави зі включенням до складу останньої МНР, Внутр. Монголії, Бурят-Монгольської, Калмицької та Ойротської¹⁹ АРСР і Тувинської Народної Республіки, що вони планували здійснити шляхом контрреволюційних заворушень у названих республіках, повалення монгольського та тувинського народно-революційних урядів і Рад. влади у Бурят-Монгольській, Калмицькій та Ойротській АРСР, приурочуючи це до моменту війни між Німеччиною та Японією, з одного боку, і СРСР – з другого. У цих же цілях Дандарон і Рандалон²⁰, як найактивніші учасники контрреволюційної

¹⁹ Так у тексті публікації. Скоріше за все, мається на увазі Ойротська АО, створена 1922 року. До її складу ввійшли 23 волості колишнього Горно-Алтайського повіту та ряд волостей Бійського повіту. 7 січня 1948 року Ойротська АО була перейменована на Горно-Алтайську автономну область.

²⁰ Рандалон, курсант Школи зв'язку РСЧА, – знайомий Б. Дандарона, який також опинився під слідством.

групи, ставили своїм завданням проникнути до лав Монгольської народно-революційної армії задля підготовки там повстанських націоналістичних кадрів²¹, а також планували використати для проведення контрреволюційних повстань в якості військових спеціалістів низку керівників колишніх білих армій, переконаних монгольських націоналістів, які знаходяться в еміграції” [Дело Дандарона 1993, 42–43]. Отже, Військовий трибунал Ленінградського Військового Округу 3 червня 1937 р., за статтею 58-10 ч. 1, присудив Б. Дандарону 10 років; незабаром термін був знижений до 7 років. Інші учасники “групи” також отримали різні терміни ув’язнення. 4 лютого 1943 р. Дандарона достроково звільнили (за станом здоров’я) з табору в Амурській області. Його було відправлено на поселення, звідки він утік²².

У листопаді 1948 р. Б. Дандарон удруге заарештовується за звинуваченням в антирадянській агітації та панмонголізмі. На цей момент він проживав у Томській області, в селищі Парабель [Жертвы...]. “Неблагодійного” громадянина визнали винним у проведенні антирадянської агітації, зведенні клевети на радянську дійсність і висловлюванні за створення бурят-монгольської буржуазно-націоналістичної держави. Нібито він заявляв про свою готовність поступити на службу до однієї з іноземних розвідок для проведення шпигунської діяльності проти СРСР і з цією метою планував втекти за кордон, випрацював план та обговорював маршрут, за яким мав здійснити свої наміри [Дело Дандарона 1993, 45]. На попередньому слідстві Б. Дандарон визнав свою провину у здійсненні вказаних злочинів. 17 серпня 1949 р. його засудили за статтями 19-58-1“а” та 58-10 ч. 1 КК РРФСР на 10 років виправних таборів. У 1956 році²³ справу проти Дандарона припинили за недостатністю пред’явлених звинувачень, і 19 червня того ж року він був звільнений із табору в Мордовії. У 1958 р. Дандарона також реабілітували за першою судиміс-

²¹ Мабуть, до такого висновку слідчі прийшли, спираючись на контакти Дандарона з вищезгаданим курсантом Б. Батомункуєвим.

²² Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). 2003 // Центр “Петербургское Востоковедение”. – <http://memory.pvost.org/pages/dandaron.html>

²³ У тому ж році реабілітували й Ц. Жамцарано, який помер ще 14 травня 1942 року в Соль-Ілецькій в’язниці.

тю. В 1960-ті рр. навколо нього утворюється община духовних послідовників (близько 60 осіб); у 1972 р. “вічного радянського політ’язня”²⁴ заарештовано за релігійну діяльність.

Як і представники багатьох інших народів, численні буряти “стали жертвами повороту курсу партії від тимчасової лукавої “коренізації” до російського великодержавного шовінізму, який було покладено в основу практики національного будівництва в СРСР” [Кочубей 2003, 182]. Всі дискусії та концепції навколо, як би зараз сказали, цивілізаційної єдності монгольських народів викликали у радянського керівництва великі підозри щодо лояльності бурятської еліти. Мабуть, Кремль вважав, що в останньої національні пріоритети беруть гору над класовими. Разом із тим, матеріали допитів заарештованих бурятів подекуди доповнюють історію панмонгольської ідеї, як-от, наприклад, свідчення Б. Дандарона. Скоріш за все, підслідні висловлювали свої справжні думки, окрім, звичайно, вибитих зізнань про панмонгольську організацію та підготовку повстань. Можна також погодитися з бурятськими дослідниками: обвинувальні акти у справах панмонголістів, їхні показання цінні тим, що в них влада фактично сформулювала свої побоювання із приводу можливого використання панмонгольської ідеї, а значить – бурят-монгольської ідентичності, на якій ця ідея й ґрунтувалася, – у боротьбі проти радянського державно-політичного ладу [Скрынникова, Батомункуев... 2004].

Нібито в одній із бесід, улітку 1943 року, Дандарон заявив, що радянська влада під приводом розгрому націоналістів навмисно “скосила” кращу частину бурятської інтелігенції та керівних працівників [Дело Дандарона 1993, 44]. Безсумнівно, репресії 1930–1940-х років нанесли нищівного удару соціальному та культурному розвитку Бурят-Монголії. В республіці і так спостерігалася відчутна нестача підготовлених кадрів із корінного населення. Репресії змели той незначний прошарок корінної освіченої еліти, який встиг сформуватися. Величезних втрат зазнала культура, яку вже мало хто наважувався творчо розвивати, та бурятська мова. Репресії 1940-х років суттєво присмирили залишки бурятської інтелігенції, змушуючи її офіційно відмовлятися від національної свідомості, не кажучи вже про тему монгольської єдності.

---

²⁴ Визначення російського індолога О. Сенкевича [див.: Сенкевич 1996, 85].

ЛІТЕРАТУРА

Андреев А. И. **Храм Будды в Северной столице.** Санкт-Петербург, 2004.

Базаров Б. В., Шагдуров Ю. П. “Пан-монгольская организация” 1937–1938 гг. // **Базар Барадин: жизнь и деятельность.** Доклады и тезисы научной конференции. Улан-Удэ, 1993.

Буддист... 2003. – Буддист Бидия Дандарон и традиция сопротивления цензуре // **Радио “Свобода”.** 2003. – <http://svoboda.org/programs/HR/2003/HR.112503.asp#bud>

Дело Дандарона 1993. – Дело Дандарона // **Буддизм, 1993, № 1 (2).**

Жертвы... – Жертвы политического террора в СССР. – <http://lists.memo.ru/index1.htm>

Кочубей Ю. М. “Євразійство”: історична школа і геополітична доктрина // **Цирендоржівські читання – 2003. Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії: кроскультурні контакти.** Київ, 2003.

Ленинград... 2006. – Ленинград. “Дело Дандарона” 1937 года // **Дандарон Б. Д. Избранные статьи. Черная Тетрадь. Материалы к биографии. “История Кукунора” Сумпы Кенпо /** Авт.-сост. В. М. Монлевич. Санкт-Петербург, 2006.

Лубянка... 2004. – **Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. 2004** // Интернет-проект “Архив Александра Н. Яковлева”. – <http://www.idf.ru/fond/issues-doc/62056/61024>

Люди и судьбы 2003. – **Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991).** 2003 // Центр “Петербургское Востоковедение”. – <http://memory.pvost.org/pages/dic.html>

Отрощенко І. В. Балагатський рух у політичному та духовно-життєві Бурятії // **Східний світ, 2005, № 1.**

РГАСПИ. – Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40; Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 155.

Сенкевич А. Любовь к желтому, или по следам почти исчезнувшей традиции // **Аватара.** Альманах. Москва, 1996.

Скрынникова Т. Д., Батомункуев С. Д., Варнавский П. К. **Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации**

ции (советский период). Улан-Удэ, 2004 // Иркутский межрегиональный институт общественных наук при Иркутском государственном университете. – http://mion.isu.ru/pub/buryat2/1_3.html

Тепляков А. Г. **Машина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929–1941 гг.** Москва, 2008.